

Дрібні власники: конституювання соціального класу в сучасній Україні

Анотація

Стаття присвячена історії конституювання класу дрібних власників в Україні в період пострадянської трансформації (1991–2012 років). У запропонованій автором концептуалізації цей клас диференційовано за двома критеріями: 1) за масштабом підприємницької діяльності — на дрібних роботодавців і самозайнятих, 2) за секторально-галузеву спеціалізацією — на зайнятих у чотирьох секторах економіки (аграрному, індустріальному, сервісному і постіндустріальному). Перетин цих критеріїв утворює матрицю із 16 класових позицій. Опис конституювання кожного класу дрібних власників включає аналіз інституціональних умов і реальних практик відтворення їх, динаміки їхньої чисельності й морфологічної структури в досліджуваній період.

Ключові слова: конституювання соціального класу, клас дрібних власників, дрібні роботодавці, самозайняті, сектори економіки

Після тривалого періоду деконституювання класу дрібних власників за радянської доби реформи перебудови поклали початок періоду його реконституювання¹. Щоправда, за років перебудови ще не йшлося про офіційний курс на реставрацію капіталістичних відносин, легітимацію приватної власності й відтворення класу дрібної буржуазії. Це були спроби владних еліт шляхом обережної лібералізації відносин власності вписати підприємницьку ініціативу в деякі господарські ніші радянської економіки. Реальне ре-

¹ Розгляд історії конституювання класу дрібних власників у різні історичні періоди України (від сталинської реформи до періоду перебудови) див. у попередній статті автора [Симончук, 2014].

конституювання класу дрібних власників тривало впродовж двадцятиліття незалежної України (1991–2012), коли головним чином було створено мінімально необхідні й достатні (але зовсім не сприятливі) для цього умови — інституціоналізація приватної власності, вибудовування організаційної інфраструктури і легітимація нової економічної доктрини.

Створення основної законодавчої бази, що легітимує підприємницьку діяльність і формування класу приватних власників, було завершено у 1990-ті роки. Початок *процесу легітимації* поклали закони “Про підприємництво” від 26.02.1991, “Про підприємства в Україні” від 27.03.1991, “Про приватизацію державної власності” від 04.03.1992, а його квінтесенцією стала Конституція України від 28.06.1996, де проголошувалося, що “право приватної власності є непорушним” (ст. 41) і “кожен має право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом” (ст. 42). Прийняттям Конституції політичні еліти остаточно підтвердили курс на підтримку капіталістичної системи приватної власності, легалізувавши нову соціально-економічну доктрину. Згодом законодавча база перманентно змінювалася, створюючи умови, які в один період обмежували інтереси дрібних підприємців, а в інший, навпаки, — сприяли їхньому розвитку.

Разом із законодавчою базою розвивалася й *організаційна інфраструктура*. У Верховній Раді України було створено Комітет з питань підприємництва, регуляторної й антимонопольної політики (1998) і Комісію з питань приватизації (1999). Були розроблені податкова система і органи контролю, відповідна система державної статистики. Підприємці ініціювали заснування різноманітних асоціацій великого, середнього і дрібного бізнесу. Розвивалася система бізнес-освіти (відкривалися факультети маркетингу, реклами, аудиту в університетах; бізнес-школи, курси бухгалтерів, центри стартапів тощо); змінювався міський ландшафт економічного життя.

Упродовж двадцяти років суперечливо складався процес *легітимації*: соціологічні дані свідчать, що в соціальних уявленнях половини українців не сформувалася позитивна ідентичність приватного підприємця і не відновився догмат приватної власності. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України у період від 1994 до 2010 року зростала частка тих, хто схвалював розвиток приватного підприємництва (із 44% до 54%) і охочих відкрити власну справу (із 41% до 50%), проте ставлення до приватизації, передання у приватну власність підприємств і землі погіршувалося (частка тих, хто схвалював приватизацію великих підприємств, скоротилася із 25% до 13%, малих — із 55% до 40%, землі — із 53% до 24%) [Українське суспільство, 2011: т. 2, с. 16–19]. Утім, існування дрібного підприємництва було найвиправданішим і найприйнятнішим для українського населення: якщо позитивне ставлення до існування малих приватних підприємств у 2013 році висловили 62% українців, то частка тих, хто схвалював наявність великих приватних підприємств і приватної землі, була значно меншою (відповідно 37% і 27%); разом із тим достатньо велика частина населення вважала за необхідне повернення у власність держави малих приватних підприємств (32%), а стосовно великих підприємств і приватної землі таку вимогу підтримували вдвічі більше респондентів (відповідно 66% і 61%) [Українське суспільство, 2013: с. 448–450].

Завдання й емпірична база дослідження

Мета дослідження полягала у відтворенні історії реконституювання класу дрібних власників у період 1991–2012 років і в емпіричній фіксації його сучасного стану. Для реалізації цієї мети сформульовано низку *завдань*: по-перше, концептуалізувати клас дрібних власників і операціоналізувати цей концепт для цілей емпіричного дослідження (у вигляді матриці, диференційованої за масштабом підприємницької діяльності та секторально-галузевою спеціалізацією), по-друге, оцінити джерела формування і чисельність різних класів дрібних власників в Україні в динаміці (1991–2012) і порівняно з іншими країнами. *Емпіричну базу дослідження* становили матеріали Державного комітету статистики України, а також дані Міжнародної організації праці та Європейського соціального дослідження (European Social Survey – ESS), на підставі яких відображається порівняльна перспектива.

Клас дрібних власників: концептуалізація й операціоналізація поняття

Від 1990-х років в українському суспільстві дедалі помітнішими й численнішими ставали групи людей, якими називаємо “ті, хто працює на себе”, “дрібні власники”, “дрібні підприємці”, “дрібні роботодавці”, “дрібна буржуазія”, “самозайняті”. Західні соціологи ідентифікують ці групи як “старий, або традиційний, середній клас”, котрий у розвинених капіталістичних суспільствах упродовж ХХ століття поступово втрачав свої економічні позиції та скорочувався чисельно. У СРСР у цей період спостерігався той самий низхідний процес, однак причини його були принципово відмінні від таких на Заході (див.: [Симончук, 2014]). Пострадянські соціологи характеризували ці групи у 1990-ті роки як “новий середній клас”, оскільки реконституювання їх було наслідком реставрації відносин приватної власності й підприємницької ініціативи.

Щоб відтворити цілісну картину конституювання класу дрібних власників, необхідно дати визначення цього поняття. Для цього спершу запропонуємо авторську концептуалізацію й операціоналізацію поняття класу всіх приватних власників і визначимо місце серед них дрібних власників.

Спільна для всіх груп власників характеристика — їхня самостійна, ініціативна, на власний ризик економічна діяльність, що базується на володінні власністю (інтелектуальною або на засоби виробництва), наявності автономії і відсутності організаційного контролю в трудовому процесі і є спрямованою на одержання прибутку. Структурно цей клас далеко не однорідний, навпаки, він значно диференційований за низкою критеріїв.

Диференціація за масштабом підприємницької діяльності

Одна з найважливіших засад для диференціації класу власників — масштаб їхньої підприємницької діяльності, вимірюваний різними критеріями, наприклад, (не)використання найманої праці, кількість найманих працівників, обсяг доходу від реалізованої продукції, розмір активів (підприємств, землі, грошей тощо). Чітку теоретичну й емпіричну операціоналізацію цьо-

го критерію подано в методологічних поясненнях до статистичних показників і класових схем.

У термінології офіційної статистики України, ґрунтованій на міжнародних класифікаціях, клас власників охоплює три категорії статусу зайнятості, що їх розрізняють за критерієм (не)використання найманої праці. *“Роботодавці* — це особи, які працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників. *Самозайняті* — особи, зайняті індивідуально / самостійною трудовою діяльністю, яку здійснюють самостійно, тобто без залучення постійних найманих працівників. *Безкоштовно працюючі члени сім’ї* — особи, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич” [Економічна активність, 2013: с. 16].

Важливим аспектом диференціації роботодавців є розмір їхніх підприємств (великі, середні та дрібні). У національній і міжнародній статистиці праці за критерії визначення масштабу підприємства і, відповідно, його власника прийнято кількість найманих працівників і обсяг доходу від реалізованої продукції. *“Малі підприємства* — суб’єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро; *великі підприємства* — суб’єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро; *середні підприємства* — інші суб’єкти господарювання” [Статистичний щорічник, 2013: с. 294]¹.

Автори найавторитетніших класових схем, використовуваних в емпіричних соціологічних дослідженнях, концептуально визначають клас власників подібним чином, але операціоналізують його по-різному (докладніше див.: [Симончук, 2007]). Так, Ерик Олін Райт конструювання своєї класової схеми відповідно до моделі багатовимірної експлуатації розпочинає з диференціації класових позицій стосовно засобів виробництва, вирізняючи два сектори — власників і найманих працівників. Сектор власників представлений трьома класовими позиціями, що різняться за кількістю найманих працівників: *капіталісти*, котрі мають понад 10 найманих працівників, *дрібні роботодавці* із 2–9 працівниками і *дрібна буржуазія/самозайняті* без найманих працівників. Дві останні позиції презентують клас дрібних власників — найчисленніший серед власників і широко представлений у масових опитуваннях. Відправним пунктом побудови класової типології Джона Голдторпа (EGP-схеми) є виокремлення в капіталістичному суспільстві

¹ Ще одна підстава диференціації у статистиці праці стосується дрібних власників як найчисленнішого класу власників — фізичні та юридичні особи. Згідно із Господарським кодексом України у редакції від 22.03.2012 суб’єктами малого підприємництва є *“фізичні особи, зареєстровані в установленому законом порядку як фізичні особи-підприємці”*, та *“юридичні особи — суб’єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми і форми власності”*, у яких середня кількість працівників за звітний період не перевищує 50 осіб та річний дохід не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро [Діяльність суб’єктів малого підприємництва, 2013: с. 11].

трьох базових категорій: *роботодавці* (купують робочу силу і мають контроль над нею), *самозайняті* (не купують чужої праці, але і свою не продають) і *наймані працівники* (продають свою працю роботодавцям і перебувають під їхнім контролем). На думку Голдторпа, через корпоративний характер великої власності в сучасній економіці клас капіталістів-роботодавців представлений у суспільстві дрібними власниками (класи IVa і IVc), як правило, це власники крамниць, готелів, ресторанів, маленьких фабрик і фірм транспортування, рекламних і туристичних агенцій, чії позиції, згідно з емпіричними даними, ближчі до самозайнятих (IVb), ніж до великих власників (об'єднаних з висококваліфікованими менеджерами і професіоналами у верхньому службовому класі I). Госта Еспін-Андерсен поміщає власників у два сектори своєї постіндустріальної класової схеми — аграрний (фермери) і фордистський (диференціюючи їх на дрібну буржуазію, а також великих і середніх власників; щоправда, дві останні категорії, як і у випадку EGP-схеми, об'єднані з вищими менеджерами, що внеможливиює окремий аналіз їх). Таким чином, у названих класових схемах клас власників представлений переважно двома категоріями дрібних підприємців — тими, хто не використовує найману працю, і тими, хто має невелику кількість (найчастіше до 10) найманих працівників.

У пропонованій автором статті схемі аналізу класу власників першим критерієм диференціації є *масштаб їхньої підприємницької діяльності*. Він ураховує: 1) факт (не)використання найманої праці — на цій підставі власники підрозділяються на роботодавців і самозайнятих; 2) ієрархію роботодавців залежно від кількості найманих працівників і розміру доходу від реалізованої продукції — на цій підставі вони підрозділяються на великих, середніх і дрібних. Отримувана в такий спосіб матриця власників, стратифікована за критерієм масштабу підприємницької діяльності, складається із чотирьох категорій (рис. 1). Її емпірична операціоналізація залежить від різновиду використовуваної дослідником емпіричної бази: критерій “розмір доходу від реалізованої продукції” не закладається в соціологічні масиви, а шкала критерію “кількість найманих працівників” значно відрізняється в показниках статистики і названих класових схем.

Диференціація за галузями/секторами економіки

Друга важлива відмінність власників базується на галузевій спеціалізації їхньої підприємницької діяльності. У статистиці це відображено в даних диференціації суб'єктів підприємництва за видами економічної діяльності (галузями), що їх можна групувати в сектори економіки/зайнятості. Популярною є чотирисекторальна модель економіки, що агрегує види діяльності так. *Первинний сектор* об'єднує галузі, пов'язані з видобутком сировини і її переробкою, — сільське господарство, рибальство, лісівництво, полювання (аграрно-промисловий сектор) і видобуток природної сировини (вугілля, нафти, металевих руд тощо). (У межах первинного сектору найважливішою галуззю є сільське господарство, тому його часто називають аграрним.) *Вторинний сектор* (який ще називають індустріальним) включає галузі, що перетворюють сировину на готовий для споживання продукт, — промисловість і будівництво. *Третинний сектор* об'єднує сферу по-

слуг, до якої відносять транспорт, зв'язок, торгівлю, туризм, охорону здоров'я тощо. До *четвертинного сектору* (постіндустріального) включають такі сфери економіки знань, як освіта, наукові дослідження, інформаційні технології, маркетинг, банківські й фінансові послуги, а також інші послуги, пов'язані із плануванням і організацією виробництва.

Диференціація за масштабом підприємницької діяльності		Дані	Класові
		кількість найманих працівників	кількість найманих працівників
A Великі роботодавці		понад 250	понад 30
B Середні роботодавці		50–250	10–29
C Дрібні роботодавці		менш як 50	2–9
D Самозайняті		немає	0–1

Рис. 1. Диференціація власників за масштабом підприємницької діяльності

Конкретні види діяльності групують за секторами і дещо по-іншому. Наприклад, у галузевій класифікації Г.Еспін-Андерсена (яку він використовує для побудови класової схеми) економіка диференційована на три сектори у такий спосіб [Esping Andersen, 1993: р. 23–24]. *Первинна економіка* об'єднує сільське, лісове і рибне господарства. *Фордистська економіка* включає традиційні види діяльності, пов'язані з фордистською системою стандартизованого масового виробництва і масового споживання (тобто об'єднує вторинний і третинний сектори в попередній класифікації). Вона охоплює видобувну промисловість і виробництво, будівництво, розподіл (оптова і роздрібна торгівля, транспортування) й економічну інфраструктуру (комунальні послуги, зв'язок). До *постфордистської економіки* належать три сфери послуг, породжені фундаментальними змінами в соціальному відтворенні, інформаційних технологіях і діловому житті людей. *Ділові послуги* включають види діяльності, що забезпечують проміжні нефізичні внески в індустріальне виробництво і розподіл (управлінське консультування, створення програмного забезпечення, архітектурні, юридичні, бухгалтерські, фінансові послуги тощо). *Соціальні послуги* (охорона здоров'я, освіта і соціальне забезпечення) відображають перенесення домогосподарством завдань, пов'язаних із соціальним відтворенням, у суспільні структури. *Споживчі послуги* також з'являються як альтернатива самообслугову-

ванню, у цьому разі вони асоціюються з мінливими способами відтворення побуту і дозвілля.

Диференціація класу власників за секторами економіки закладена й у низці емпіричних класових схем. Так, Г.Еспін-Андерсен розміщує їх в аграрному і фордистському секторах, проте не бачить їм місця в постіндустріальному секторі. Дж. Голдторп базисну категорію власників, представлену дрібними роботодавцями і самозайнятими (IV клас), також підрозділяє на секторальній (щоправда, найзагальнішій) підставі — на 1) фермерів та інших самостійних працівників у первинному виробництві (IVc) і 2) не-сільськогосподарських власників, котрі, своєю чергою, диференційовані на клас дрібних власників із найманими працівниками (IVa) і самозайнятих без найманих працівників (IVb).

Диференціація за секторами економіки

1	2	3	4
Первинний сектор	Вторинний сектор	Третинний сектор	Четвертинний сектор

Рис. 2. Диференціація власників за секторами економіки

У пропонованій автором статті схемі аналізу власників другою підставою їхньої диференціації виступає *секторально-галузева спеціалізація їхньої діяльності*. Операціоналізація цього критерію можлива на підставі видів їхньої підприємницької діяльності, агрегованих за чотирисекторальною моделлю економіки (дещо відмінною від описаної вище) (рис. 2). Види економічної діяльності згруповано так: *первинний сектор* — сільське, лісове і рибне господарства; *вторинний* — промисловість і будівництво; *третинний* — оптова і роздрібна торгівля, готелі і ресторани, транспорт і зв'язок; *четвертинний* — фінансові послуги і страхування, видавнича діяльність, кіно- і відеовиробництво, телерадіомовлення, телекомунікація, комп'ютерне програмування, діяльність інформаційних служб, операції з нерухомістю, юридичні і бухгалтерські послуги, науково-дослідницька й експертна

діяльність, державне управління, освіта, охорона здоров'я і соціальна допомога, надання колективних і особистих послуг, діяльність у сфері культури і спорту, діяльність громадських організацій тощо. Щоправда, залишається дискусійним (потребує консенсусу серед експертів) питання щодо поділу видів діяльності (галузей) між секторами: наприклад, видобувна промисловість автором віднесена не до первинного, а до вторинного сектору, а охорона здоров'я і туризм — не до сфери послуг, а до постіндустріального сектору (як у класифікації Еспін-Андерсена).

Матриця класових позицій власників

Перетин двох названих критеріїв диференціації утворює матрицю власників, що має 16 класових позицій (рис. 3). Клас дрібних власників (як родове поняття) у даній матриці репрезентований позиціями С1–С4 та D1–D4 й об'єднує класи дрібних роботодавців (осіб, які наймають невелику кількість працівників) і самозайнятих (осіб, які не використовують найману працю; які є роботодавцем і найманим працівником в одній особі), що спеціалізують свою діяльність в аграрному, індустріальному, сервісному і постіндустріальному секторах.

Диференціація за секторами економіки

		1 <i>Первин- ний сектор</i>	2 <i>Вторин- ний сектор</i>	3 <i>Третин- ний сектор</i>	4 <i>Четвертин- ний сектор</i>
Диференціація за масштабом підприємницької діяльності	А <i>Великі роботодавці</i>	А1	А2	А3	А4
	В <i>Середні роботодавці</i>	В1	В2	В3	В4
	С <i>Дрібні роботодавці</i>	С1	С2	С3	С4
	Д <i>Самозайняті</i>	D1	D2	D3	D4

Рис. 3. Матриця диференціації класу власників

Таким чином, у поданій концептуалізації всіх представників класу дрібних власників об'єднує те, що їхня діяльність уґрунтована на принципах самостійності, автономності, особистої відповідальності, здійснюється на основі власних матеріальних або інтелектуальних засобів виробництва, вирізняється невеликим обсягом виробництва чи надання послуг і не залучає у процес праці великої кількості найманих працівників. Диференціюють їх

два домінантні критерії: з одного боку, використання найманої праці або індивідуальна діяльність, з іншого боку — секторально-галузева специфіка.

Аналіз результатів

Генеza і чисельність дрібних роботодавців і самозайнятих

Спершу проаналізуємо генеzu і чисельність дрібних власників, диференційованих за критерієм (не)використання найманої праці — дрібних роботодавців і самозайнятих (категорії С і D на рис. 3).

Явище *самозайнятості* виникло в незалежній Україні у 1990-ті роки. Це були як добровільні стратегії зайнятості, спричинені бажанням самореалізації, автономної й самостійної праці, так і (переважно) вимушені стратегії, зумовлені необхідністю виживання внаслідок багатомісячних затримок зарплат і примусових адміністративних неоплачуваних відпусток, в які були залучені як робітники, так і високоосвічені спеціалісти [Симончук, 1999, 1999а]¹. Українські характеристики самозайнятості істотно відрізнялися від західних. У наших умовах зростання самозайнятості диктувалося спадом економіки й розвалом індустрії, неефективністю зусиль держави в регулюванні ринку праці, стратегією виживання і захисту від безробіття, а головні анклави самозайнятості сформувалися у сферах торгівлі й сільськогосподарства. Натомість у західних країнах головним трендом переструктуризації самозайнятості був запит на неї з боку класу постіндустріальних працівників, для яких унаслідок зростання індивідуалізації й інтернетизації процесу праці вона ставала формою ефективного використання інтелектуальних ресурсів і засобів виробництва, що перебувають в особистій власності, для створення нових інформаційних, виробничих і соціальних технологій [Иноземцев, 1998: с. 111–120]. У 2000-х роках ситуація почала змінюватися і в Україні: поряд із переважною самозайнятстю в аграрному секторі та сфері послуг помітною за масштабами стала самозайнятість високоосвічених професіоналів, які працюють “на себе” поза корпораціями, на закладах фрилансу.

Розглянемо двадцятилітню динаміку чисельності самозайнятих (категорія D на рис. 3). Перші відомості про 125 тис. “зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю”, що становили на той час 0,6% усіх зайнятих, з’явилися ще 1989 року [Народне господарство УРСР, 1990: с. 72]. У статистичній звітності категорія “самозайняті”, яка визначалась як “особи, зайняті індивідуальною трудовою діяльністю без залучення постійних найманих працівників”, з’явилася у 1999 році. За період офіційної реєстрації Держкомстатом України її частка серед зайнятого населення постійно зростала — із 7,8% у 1999-му до 17,4% у 2012-му, тобто група самозайнятих за 13 років зросла у 2,5 рази (табл. 1). Очевидні коливання частки цієї категорії серед усіх зайня-

¹ На думку експертів, роботодавці та самозайняті відрізняються мотивацією їхньої самостійної діяльності: якщо перші націлені на отримання прибутку, інновації та тривалу перспективу, то другі найчастіше реалізують стратегію виживання і просто рятуються від безробіття, завжди готові повернутися на стабільну позицію найманої праці [Харт, 1999; Івашенко, 2002: с. 194].

тих пов'язані як із неодноразовою зміною методології її вимірювання, так і зі зміною економічних умов для її відтворення.

Таблиця 1

**Динаміка зайнятого населення України за статусами зайнятості,
1995–2012, %***

Статус зайнятості	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2012
Наймані працівники	89,6	83,7	91,2	89,3	87,6	81,8	80,7	81,5	81,2
Роботодавці	–	–	–	1,0	1,3	0,9	1,0	1,0	1,0
Самозайняті	10,2	16,0	7,8	8,5	9,6	16,8	17,9	17,1	17,4
Безкоштовно працюючі члени сім'ї	0,2	0,3	1,0	1,2	1,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Усього, тис. осіб	24125	23756	19948	20238	20555	20680	20905	20192	20354

* Джерело: Дані Держкомстату України на сайті МОП: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>. Від 1995 до 2000 року дані щодо роботодавців включені в категорію самозайнятих. За міжнародною класифікацією статусів зайнятості (4 категорії) дані збирають і публікують в Україні від 2001 року.

Іншою була генеза класу *дрібних роботодавців* (категорія С на рис. 3). Можна виокремити кілька шляхів його формування, спираючись на висновки соціологів, які вивчали конституювання традиційного середнього класу (дрібних власників) і вплив на цей процес своєрідності інституціональної динаміки пострадянських суспільств і глобальних тенденцій в економіці [Ильин, 2008: с. 16–18; Кивинен, 2002; Шкаратан, 2009; Предприниматель Украины, 1995]. У 1990-ті роки одним зі шляхів була приватизація дрібних державних промислових підприємств, крамниць, перукарень, хімчисток (кількісні показники способів приватизації відображено в матеріалах статистики, наприклад: [Статистичний щорічник, 2005: с. 341–343]). Іншим шляхом було нагромадження первинного капіталу в процесі індивідуальної підприємницької діяльності (наприклад, шляхом човникарства) і подальше вкладання його в заснування нових підприємств. Третій спосіб являв собою легалізацію тіннового виробництва і торгівлі, що існували в Україні в радянський період (так звані “цеховики” та “спекулянти” здобули легальний статус підприємців). На початку 2000-х років з'явилися й інші шляхи формування класу дрібних роботодавців, наприклад, успадкування бізнесу представниками молодого покоління сім'ї або одержання ними первинного капіталу для розвитку іншого бізнесу.

Категорію “*роботодавці*”, що її визначають як “особи, які працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників”, почали відображати у статистичній звітності тільки від 2001 року. Частка всіх роботодавців (великих, середніх і дрібних) закріпилася на рівні 1% зайнятого населення (табл. 1), проте переважну частину їх (97–99%) становлять саме дрібні роботодавці – власники й керівники малих підприємств (див.: Додаток, табл. А). Згідно із даними таблиці 2 упродовж 21 року (від 1991-го до 2012-го) кількість малих підприємств (і відповідно їхніх власників) зросла в 7 разів – із 47,1 тис. до 344,1 тис.; у розрахунку на 10 тис. осіб зайнятого населення цей показник збільшився у 8 разів – із 9,4 до 76; частка найманих працівників, зайнятих на малих

підприємствах, серед усіх працівників найманої праці зростає від 15,1% у 2000 році до 25,8% у 2012-му; розмір підприємств залишався невеликим — у середньому 7–8 найманих працівників.

Таблиця 2

Основні показники розвитку малих підприємств, 1995–2012*

Показники	1991	1995	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012
Кількість малих підприємств									
Усього, одиниць	47100	96019	217930	253791	283398	–	–	357241	344048
На 10 тис. осіб населення, одиниць	9,4	19	44	53	60	72	72	78	76
Середньорічна кількість найманих працівників на малих підприємствах									
Усього, тис. осіб	–	1124,9	1709,8	1918,5	1928,0	2158,5	2156,8	2043,7	1951,6
У розрахунку на одне підприємство, осіб	–	12	8	8	7	6	7	7	–
% до кількості найманих працівників підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності	–	–	15,1	18,9	20,2	23,5	24,3	26,1	25,8

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2004 рік. — К., 2005. — С. 329. Дані від 2006 року див.: Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2010 рік. — К., 2011. — С. 47; Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік. — К., 2013. — С. 17–18.

Порівняльний аналіз розподілу населення за статусами зайнятості в різних країнах дає змогу констатувати, що розподіл в Україні найбільш подібний до ситуації країн (як західних, так і постсоціалістичних) із великою часткою аграрного сектору економіки, що найбільшою мірою створює позиції дрібних власників — самозайнятих і безкоштовно працюючих членів сім'ї (табл. 3 і рис. 4). Серед цих країн — Туреччина, Італія, Польща, Іспанія, Канада. Разом із тим у більшості названих країн частка роботодавців (насамперед за рахунок власників малих підприємств) і безкоштовно працюючих членів сім'ї значно більша, ніж в Україні.

Таблиця 3

Зайняте населення різних країн за статусами зайнятості, 2008, %*

Статус зайнятості	Туреччина	Італія	Польща	Україна	Іспанія	Канада	Велика Британія	Німеччина	Франція	Норвегія	Росія	США
Наймані працівники	61,0	76,1	77,1	82,0	82,4	84,6	86,7	88,4	89,5	92,2	92,7	93,0
Роботодавці	5,9	1,2	4,1	1,0	5,8	–	–	–	4,6	2,1	1,5	–
Самозайняті	20,4	21,0	14,7	16,7	10,8	15,2	12,9	10,7	5,4	5,4	5,7	6,9
Безкоштовно працюючі члени сім'ї	12,7	1,8	4,1	0,3	1,0	1,3	0,4	0,9	0,5	0,3	0,1	0,2
Усього, млн осіб	21,2	23,0	15,8	21,0	20,5	17,1	29,5	39,0	26,0	2,5	71,0	145,4

* Джерело: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>.

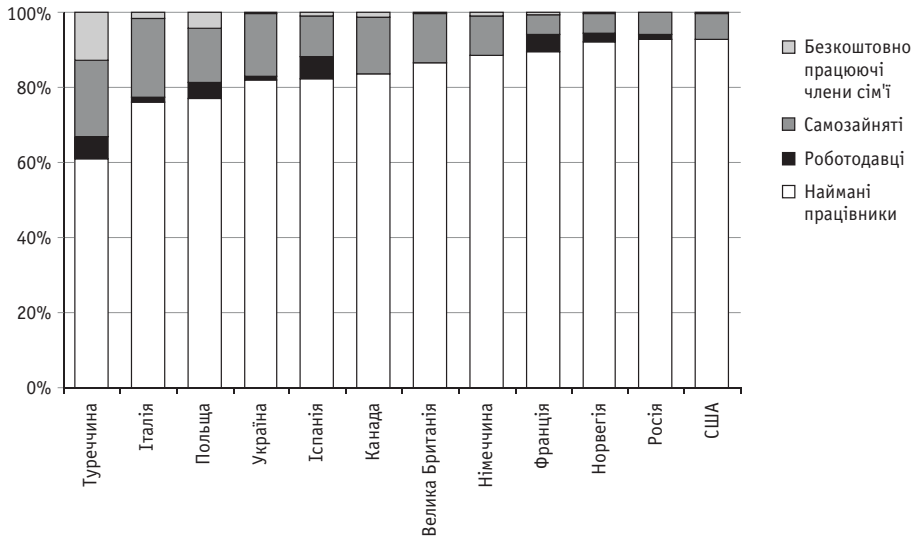


Рис. 4. Зайняте населення різних країн за статусами зайнятості, 2008, %

Генеza і чисельність секторально-галузевих класів дрібних власників

Поданий далі виклад історії конституювання кожного із секторально-галузевих класів дрібних власників (категорії C1–C4 та D1–D4 на рис. 3) спирається на дані статистики щодо абсолютної та відносної чисельності роботодавців (власників малих підприємств) і зайнятих не за наймом (основну частину яких становлять самозайняті) за видами економічної діяльності, згруповані автором відповідно до описаного вище принципу в чотири сектори зайнятості (табл. 4–5). Ці матеріали свідчать, що конституювання класу дрібних власників було нерівномірним у секторально-галузевому вимірі впродовж двадцяти аналізованих років. Далі детально проаналізуємо генезу, чисельність і структуру дрібних власників за окремими секторами і видами економічної діяльності.

Таблиця 4

Кількість малих підприємств за видами економічної діяльності, 2000–2012, одиниць

Вид діяльності	2000	2002	2004	2006	2010	2012	2012 до 2000, %
Усього	215345	250720	279276	302442	357241	344048	160
Первинний сектор, у тому числі: сільське господарство, полювання, лісове господарство	7839	11649	14653	15529	47213	44487	568
Вторинний сектор, у тому числі:	52820	62731	70478	75664	78079	69820	132
промисловість	34497	40795	44118	44295	41373	37144	108
будівництво	18323	21576	26360	31369	36706	32676	178

Закінчення табл. 4

Третинний сектор, у тому числі:	117134	122201	125203	128280	137581	122851	105
торгівля; ремонт автомобілів, побутових приладів і предметів особистого споживання	101113	102067	102015	103006	105898	99675	99
діяльність готелів і ресторанів	7538	8711	9604	10115	9353	9042	120
діяльність транспорту та зв'язку	8483	11423	13584	15159	12330	14134	167
Четвертинний сектор, у тому числі:	37552	54139	68942	82969	104368	106890	285
операції з нерухомістю, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям	26371	39667	52766	66783	91098	93971	356
освіта	1672	2132	2390	1958	2345	2085	125
охорона здоров'я і надання соціальної допомоги	2042	2793	3513	4015	4390	4353	213
колективні, суспільні й індивідуальні послуги	7467	9547	10273	10213	6535	6481	87

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2006 рік. — К., 2007. — С. 302; Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік. — К., 2013. — С. 51.

Таблиця 5

Зайняте населення (наймані працівники і працюючі не за наймом у секторі самостійної зайнятості) за видами діяльності, 2000–2012*

Вид діяльності	2000					2012				
	Усього, тис. осіб	у тому числі				Усього, тис. осіб	у тому числі			
		Наймані працівники		Працюючі не за наймом**			Наймані працівники		Працюючі не за наймом**	
		тис.	%	тис.	%		тис.	%	тис.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Усього	20175,0	16044,0	100,0	4131,0	100,0	20354,3	12181,3	100,0	8173,0	100,0
Первинний сектор, у тому числі: сільське господарство, полювання, лісове господарство	4334,1	2752,8	17,2	1581,3	38,3	3492,4	741,7	6,1	2750,7	33,7
Вторинний сектор, у тому числі:	5501,9	5255,9	32,8	246,0	6,0	4205,8	3334,4	27,4	871,5	10,6
промисловість	4598,3	4474,2	27,9	124,1	5,0	3303,6	2924,6	24,0	379,0	4,6
будівництво	903,6	781,7	4,9	121,9	3,0	902,2	409,8	3,4	492,4	6,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Третинний сектор, у тому числі:	4476,3	2385,1	14,8	2091,2	50,6	6255,4	2375,4	19,5	3880,0	47,5
торгівля; ремонт автомобілів, побутових приладів і предметів особистого споживання; діяльність готелів і ресторанів	3121,3	1206,6	7,5	1914,7	46,3	4894,1	1377,6	11,3	3516,5	43,0
діяльність транспорту та зв'язку	1355,0	1178,5	7,3	176,5	4,3	1361,3	997,8	8,2	363,5	4,5
Четвертинний сектор, у тому числі:	5862,7	5650,2	35,2	212,2	5,1	6400,7	5729,8	47,0	670,9	8,2
фінансова діяльність	166,1	165,2	1,0	0,9	0,02	324,3	314,3	2,6	10,0	0,1
операції з нерухомістю, оренда, інжиніринг і надання послуг підприємцям	815,9	766,3	4,8	49,6	1,2	1202,5	932,8	7,7	269,7	3,3
державне управління	1198,6	1198,6	7,5	0,0	0,0	1079,4	1079,4	8,9	0,0	0,0
освіта	1609,7	1608,5	10,0	1,2	0,03	1672,9	1659,7	13,7	13,2	0,2
охорона здоров'я і надання соціальної допомоги	1379,6	1370,5	8,5	9,1	0,2	1309,9	1282,9	10,5	27,0	0,3
надання комунальних й індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	692,8	541,1	3,4	151,7	3,7	811,7	460,7	3,7	351,0	4,3

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2012 рік. – К., 2013. – С. 344, 346. Єдиний вид діяльності, що не передбачає підприємницької ініціативи, – державне управління.

** Значення категорії “працюючі не за наймом у сфері самостійної зайнятості” розраховані автором статті як різниця значень категорій “зайняте населення” і “наймані працівники” на підставі методологічного визначення статусів зайнятості [Економічна активність населення України, 2013: с. 16]. Ця категорія включає роботодавців, самозайнятих і безкоштовно працюючих членів сім'ї.

У первинному (аграрному) секторі

В аграрному секторі історія утворення класу дрібних власників (категорії С1 і D1 на рис. 3) принципово відрізняється від інших секторів.

У пізній радянській період легітимними формами землеволодіння і землекористування були державні (радгоспи) і колективні (колгоспи) підприємства, а також індивідуально-приватний сектор (через діяльність

на присадибних ділянках селяни були включені в ринкові відносини і зберігали певною мірою почуття “хазяїна”) (детальніше див.: [Симончук, 2014]). У 1980-ті роки у зв'язку із наростанням проблем в аграрному секторі еліти і пересічні громадяни визнавали доцільність лібералізації відносин власності й розширення ринкових відносин для підвищення ефективності сільгоспвиробництва. Перші кроки в цьому напрямі було зроблено в період перебудови в Постановах Верховної Ради УРСР “Про земельну реформу” від 18.12.1990 і “Про порядок введення в дію Земельного кодексу УРСР” від 18.12.1990. Щоправда, пропонувані перетворення не мали радикального характеру (землекористувачам надавали тільки право оренди землі, про право приватної власності не йшлося). Мета кардинальної зміни земельних відносин була сформульована в перші роки незалежності України в рамках аграрної реформи. Її задум полягав у добровільній відмові держави від монополії на земельну власність, безкоштовному передаванні переважної кількості сільгоспземель і фондів колективних сільських господарств у приватну власність громадян і створенні на цій основі високопродуктивних ринкових господарств. Сподівалися, що аграрна реформа 1990-х (подібно до столипінської реформи) буде стимулом модернізації аграрного виробництва, появи ефективного власника, прищеплення селянинові “почуття хазяїна”.

Аналіз принципів аграрної реформи і конкретно-подієвого перебігу її реалізації подано у працях українських економістів [Онищенко, 2006; Юрчишин, 2009; Касьянов, 2007; Бородин, 2008; Бабенко, 2013] і соціологів [Ван Атта, 2001; Гончарук, 2001; Иваненко, 2007; Аграрна політика, 2007; Якуба, 2007; Прибыткова, 2009]. На підставі їх розглянемо етапи деконституювання класу колгоспників і реконституювання класу дрібних власників у селі, що відбувалося паралельно з етапами аграрної реформи.

Перший етап аграрної реформи (1991–1999) створив передумови для приватизації землі та майна, реорганізації колгоспів і радгоспів і зміни статусу їхніх робітників. На початку 1990-х років була ухвалена законодавча база¹, що створило принципово нову ситуацію стосовно власності на землю: крім державної були легалізовані колективна і приватна її форми; земля вже не була об'єктом монополії держави, тому надавалася на безкоштовних засадах громадянам для ведення фермерського чи присадибного господарства, будівництва чи колективного товарного виробництва. Організаційний механізм реформування передбачав перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП), розподіл належної їм землі та майна між працівниками, надання їм

¹ Закони України “Про форми власності на землю” від 30.01.1992, “Про колективне сільськогосподарське підприємство” від 14.02.1992, “Про селянське (фермерське) господарство” від 22.06.1993, нова редакція Земельного кодексу України від 13.03.1992, Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” від 26.12.1992.

права вилучати свої паї та в будь-який час виходити зі складу господарства¹. Відповідно, колгоспники і радгоспники змінили статус на члена КСП, у який був потенційно закладений статус приватного власника.

У 1990-ті роки ЗМІ були активними пропагандистами реформи як незаперечного блага для селян і суспільства. Вони критикували все пов'язане з колгоспами та радгоспами, стигматизували голів колгоспів і директорів підприємств як “радянських поміщиків” і “червоних баронів”, нарікали на нічийність колективної власності, безгосподарність, низьку продуктивність праці. На противагу цьому аргументувалася необхідність радикальної реформи, прославлялися фермерство і приватна власність на землю (“одвічна мрія селянина”), висока ефективність сільського господарства на Заході. Експерти характеризували діяльність ЗМІ як “масований ідеологічний удар по колгоспно-радгоспній системі та колективістському селянину й одночасне “промивання мізків” для позитивного сприйняття агрореформи” [Иваненко, 2007: с. 134].

Незважаючи на пропагандистську кампанію і цілком сприятливу для появи приватних власників законодавчу базу, селяни не квапилися виходити з колгоспів і створювати фермерські господарства. На практиці на КСП було перетворено зовсім незначну кількість колгоспів і радгоспів (близько 10% до 1999 року). У селян як основних об'єктів реформування і пропаганди складалося суперечливе ставлення до перетворень: у 1994 році одна половина опитаних селян зберігала схильність до колективних форм господарювання, інша — підтримувала фермерський рух (чверть із них були ладні заснувати власне фермерське господарство) [Прибыткова, 2009: с. 3]. Значна частина селян вважала, що за наявності дешевої техніки, добрив, насіння особисте підсобне господарство може стати основою для створення фермерських господарств. Результати першого десятиліття аграрної реформи більшість експертів оцінювали як негативні: вони не досягли мети модернізації, а призвели до спаду галузі (у 1999 році обсяги виробництва за всіма категоріями господарств становили менш як 50% від рівня 1990 року) [Бородина, 2008: с. 111; Бабенко, 2013: с. 83].

Другий етап аграрної реформи (2000–2014) охопив реальні процеси ліквідації колгоспно-радгоспної системи і реконституювання класу приватних власників у селі. Початок їх пов'язують з Указом Президента України “Про негайні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору

¹ Принципи і механізми приватизації землі було визначено в Указах Президента України “Про негайні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” від 10.11.1994 і “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” від 8.08.1995. Згідно з цими документами право на приватизацію землі надавали тільки членам колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і ветеранам-пенсіонерам (сільські працівники соціальної сфери, сфери обслуговування, вчителі у приватизації землі участі не брали); приватизації підлягали землі, передані в колективну власність, а обов'язковою умовою приватизації був вихід власника земельної частки із КСП за його заявою про відведення земельної ділянки з подальшим закріпленням її на місцевості [Прибыткова, 2009: с. 5]. Ці укази 1994 року пришвидшили й радикалізували реформу в напрямі “шокової терапії”.

економіки” від 3.12.1999. Згідно з цим документом КСП підлягали реформуванню на засадах приватної власності на землю та майно; причому приватизація землі стала не тільки особистою справою громадян, які мають право на землю, а й директивною для органів державної й місцевої влади та колективних підприємств. У стислий термін (грудень 1999 — січень 2001 років) відбувся історичний акт: КСП (а в їх особі колгоспно-радгоспна система) припинили існування як виробничі структури й розпочалася реальна приватизація землі шляхом перетворення віртуальних земельних паїв на приватні земельні ділянки, що мали конкретні межі; відповідно, український селянин замість статусу працівника КСП здобув статус власника землі. Так, до січня 2001 року 6,5 млн селян стали власниками пайових сертифікатів, котрі давали їм право власності на частину колишніх колгоспних і радгоспних земель загальною площею 26,5 млн га (близько 70% сільгоспугідь). До цього часу було завершено також приватизацію дрібних земельних наділів, передусім підсобних і присадибних господарств, власниками яких стали 11,5 млн жителів України.

Однак результатом цих реформ не стала очікувана поява класу ефективних приватних дрібних виробників. Отримавши у власність землю, більшість селян замість спроб заснувати власну справу почали широко застосовувати орендні відносини: із 6,5 млн власників пайових сертифікатів майже 5,6 млн (86%) передали свою землю в оренду; причому 85% договорів оренди були укладені із господарствами, із земель яких селяни одержали паї. У результаті нові сільгоспідприємства нагадували колишні колгоспи та радгоспи, незрідка зберігаючи колишній менеджмент, і той ставав реальним розпорядником і власником майна. Землю відчужували не тільки через оренду, а й шляхом скуповування за безцінь [Касьянов, 2007: с. 153–154]. Щоб зупинити негативний тренд, у 2001 році було введено мораторій на купівлю-продаж землі. Земельний Кодекс України в редакції від 25.10.2001, визначивши механізми і закріпивши результати приватизації сільгоспземель, запровадив тимчасові обмеження щодо граничних розмірів земельних ділянок у приватній власності, заборону на купівлю-продаж землі.

Соціальні результати аграрної реформи виявилися вкрай негативними: із ліквідацією колгоспів було зруйновано і соціальну сферу села, що на них трималася, селянство зазнало масового безробіття, не виплат зарплат, зuboжіння, криміналізації сільського побуту і залучення землі у сферу обігу тіншового капіталу. Коли на початку 2000-х років ці руйнівні наслідки реформи уявнилися, позиція ЗМІ змінилася з пропагандистської на критичну; візуальний образ українського села 2000-х, що його заходилися подавати медіа, — руїни ферм, МТС, будинків культури, клубів, спорожнєлих домівок [Иваненко, 2007: с. 134]. Істотно погіршилася громадська думка: противників приватизації землі від 1992-го до 2001-го побільшало у 2,5 раза (із 14% до 36%), а кількість прихильників зменшилася в 1,5 раза (із 64% до 42%) [Гончарук, 2001: с. 50]. Згідно з даними опитування фермерів у квітні 2006 року, 39% негативно оцінювали результати реформ, 14% ставилися до них позитивно, решта утрималися від однозначної оцінки; опитування пересічних селян дало схожі результати: 30% вважали, що аграрна реформа

призводить до розвалу сільгоспвиробництва, 23% були певні, що вона призвела до руйнації сільської громади і розшарування її на бідних і багатих [Иваненко, 2007: с. 140–142].

Замість ліквідованих колгоспів і радгоспів у 2000-х склалася нова організаційна структура сільгоспвиробництва. У 2012 році розподіл господарських суб'єктів (zareєстрованих юридичних осіб) був такий: фермерські господарства (72,9%), господарські товариства (14,5%), приватні підприємства (7,5%), виробничі кооперативи (1,6%), державні підприємства (0,5%), підприємства інших форм господарювання (3,0%) [Сільське господарство, 2013: с. 50]. Кількість малих підприємств в аграрному секторі за 12 років (2000–2012) зросла майже вшестеро (табл. 4). У 2012 році вони становили 12,9% усіх zareєстрованих в Україні малих підприємств (див.: Додаток, табл. А). Утім, на думку експертів, результатом реструктуризації великих аграрних господарств став не очікуваний прогрес, а архаїзація аграрного виробництва і деградація професійно-кваліфікаційного потенціалу працівників, оскільки значна частина власників землі перетворилася не на ефективних фермерів чи найманих працівників, а на самозайнятих селян, що ведуть доволі примітивне господарство. Статистичним підтвердженням цієї тези є дані про співвідношення частки сільськогосподарських підприємств і домашніх господарств у випуску аграрної валової продукції: якщо у дореформений період (1990 року) вона становила 70,4% до 29,6%, то у 2000-му принципово змінилася – 38,4% до 61,6%; лише у 2012-му почався зворотний процес і співвідношення дорівнювало 50,7% до 49,3% [Сільське господарство, 2013: с. 45]¹. Іншим свідченням виступають дані розподілу зайнятого населення в сільській місцевості за статусами зайнятості; у 2012-му він був таким: 59,1% – наймані працівники, 0,6% – роботодавці, 39,4% – самозайняті, 0,8% – безкоштовно працюючі члени сім'ї [Економічна активність, 2013: с. 77].

Результатом двадцятилітнього періоду (від 1991 до 2013 року) реформування аграрного сектору виявилось радикальне переструктурування відносин власності на землю і, як наслідок, соціальної структури села². Класоутворення дрібних власників відбулося не в результаті конкурентного співіснування різних форм господарювання, а внаслідок реалізації

¹ Самозайнятість, що була переважно стратегією виживання і пасивної адаптації селян, а не добровільно обраною стратегією зайнятості, насправді приховувала масштаб безробіття. Так, у 2005 році лише 3,8 млн (45,6%) сільського працездатного населення мали робочі місця; 2,9 млн (35,3%) від загальної чисельності цієї категорії не працювали й не навчалися; 2,6 млн були зайняті тільки в особистому підсобному господарстві (порівняно із 1996 роком ця категорія зросла у 3,2 раза) [Прибиткова, 2009: с. 14].

² Катерина Якуба пропонує визначати соціальну структуру сільського населення за двома основними критеріями: за формою власності на землю і майно та за видом зайнятості й організації праці [Якуба, 2007: с. 227–229]. До дрібних власників у селі належать реальні власники землі або майна (фермери і селяни, котрі в процесі реформування були наділені земельними і майновими паями незалежно від форм їх використання, а також особи, які мають у власності отримані у спадщину або куплені землю і майно). Серед соціальних груп за видами зайнятості й організації праці Якуба виокремлює фермерів, працівників кооперативних підприємств, підприємців, одноосібних селян.

стратегії примусової адміністративної руйнації великих господарств радянського типу. Трансформація статусу селян (колгоспник/радгоспник — працівник КСП — земельний власник) упродовж 1990–2010 років була наслідком аграрної революції “згори”, подібно до реформ столипінського і сталінського періоду. У селі де-юре з’явився приватний власник, однак де-факто він не став “справжнім хазяїном”, “ефективним власником” на землі, здатним вести сучасне сільське господарство. Замість неефективного держсектору на селі виник неефективний приватний сектор; замість очікуваного розквіту фермерських господарств і акціонованих колективних господарств відбулася експансія дрібнотоварного виробництва, неорхаїзація і натуралізація селянських господарств.

Одне з можливих пояснень цього полягає в тому, що ідеологи реформ перебільшили власницькі мотиви українських селян. Більшість членів колгоспів і радгоспів цілком улаштувала їхня амбівалентна соціальна позиція (одночасно як члена колгоспу/радгоспу і як власника присадибного господарства), а також амбівалентна ідентичність і психологія (найманого працівника і власника мікрогосподарства), історично відтворювані в кількох поколіннях (від 1930-х років). Причому статус колгоспника далеко не повсюдно був маргінальним. Маємо ностальгію за селом 1960–1980-х років, коли матеріальне становище сільських трудівників поступово поліпшувалося, було уведено 8-годинний робочий день, відновлено громадянські права (паспорти), запроваджено пільги для дітей при вступі до ВНЗ. Для багатьох членство в колгоспі (яке багато в чому являло собою репродуковану селянську громаду) було цілком прийнятним. Інше пояснення доволі очевидне: крім отриманої землі та бажання відкрити власну справу для ефективного господарювання була необхідна ще низка умов, які на практиці були відсутні: дешеві кредити, економічні знання і досвід самостійного господарювання, державна підтримка сільського господарства, низькі податки, захищеність прав власника, наявність переробних, заготівельних і обслуговувальних підприємств-конкурентів.

У вторинному (індустріальному) секторі

Дрібне підприємництво в індустріальному секторі, що охоплює діяльність у промисловості та будівництві (категорії С2 і D2 на рис. 3), розвивалося досить інтенсивно. Так, від 2000 до 2012 року чисельність зайнятих в індустрії не за наймом (переважну частину яких становили самозайняті) збільшилася у 3,5 рази; їхня частка серед усіх зайнятих не за наймом зростає майже вдвічі (табл. 5). Кількість малих підприємств у цьому секторі збільшилася в цей період в 1,3 рази (табл. 4). Проте обсяг дрібних власників вторинного сектору відносно невеликий серед усіх дрібних власників: у 2012 році тут було зосереджено 20,3% усіх малих підприємств (див.: Додаток, табл. А) і тільки 10,6% зайнятих не за наймом.

У промисловості. У двадцятилітній період незалежної України розвиток класу дрібних виробників був доволі суперечливим. З одного боку, перші юридичні документи, що легалізували підприємницьку діяльність у

СРСР, стосувалися саме виробничої сфери (наприклад, Закон СРСР “Про індивідуальну трудову діяльність” від 19.11.1986 і Постанова Ради Міністрів СРСР “Про створення кооперативів з виробництва товарів народного споживання” від 05.02.1987). Як наслідок із 1985 року в промисловості активно розвивався кооперативний рух: діяльність кожного п’ятого кооперативу була пов’язана із виробництвом товарів народного споживання. Та й у 1990–2010-ті роки серед усіх галузей виробництво було на 5-му місці за кількістю малих підприємств, на 2-му — за кількістю зайнятих і найманих працівників, а також за обсягом реалізованої продукції (табл. 4; також див.: Додаток, табл. А)¹. Зосереджені сучасні дрібні виробники (як і в ранні історичні періоди України та в порівняльній перспективі з іншими країнами) у сферах виробництва товарів групи Б — меблевої, харчової, тютюнової, швейної та взуттєвої промисловості. За даними статистики 2012 року дрібні виробники найактивніші в переробній промисловості, а саме: у виготовленні меблів; ремонті й монтажі машин та устаткування (19,6% від загальної кількості малих підприємств), виготовленні виробів із деревини, паперу і поліграфії (13,8%), виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (12,1%), виробництві гумових і пластмасових виробів (12,0%), машинобудуванні (9,6%). У цих видах діяльності зареєстровано найбільше малих підприємств і зайнятих у них працівників (див.: Додаток, табл. В).

З іншого боку, експерти сходяться в думці, що сфера дрібного виробництва не набула в Україні очікуваного розвитку (навіть у галузях легкої та харчової промисловості, де завжди найбільші можливості для малого підприємництва). На користь цього висновку говорять, наприклад, дані про мізерний обсяг реалізованої продукції малих підприємств у промисловості (4,8% від усього обсягу промислової продукції) (див.: Додаток, табл. А) і зниження кількості малих підприємств у переробній промисловості від 2010 року (табл. 6)². Цьому знаходять як національно-специфічні, так і глобалізаційні пояснення (див., напр.: [Ильин, 2008]). Специфічні для України перешкоди — тривала й складна процедура відкриття власної справи, несприятливе для малого бізнесу податкове законодавство, дорожнеча оренди виробничих помешкань, складність залучення інвестицій, корупція, рекет. Глобалізаційні перешкоди — у сучасному світі дрібним підприємствам і їхнім власникам важко конкурувати, з одного боку, з конвеєрним виробництвом у будь-якій галузі; з іншого — із виробниками з країн третього світу, які використовують дешеву робочу

¹ Найтипівішими шляхами розвитку малого підприємництва у промисловості були викуп об’єкта приватизації або викуп власності (приміщень та устаткування), попередньо зданої в оренду із правом викупу, продаж на аукціоні тощо (див., напр.: [Статистичний щорічник, 2004: с. 340–341]).

² Динаміка чисельності малих підприємств у 2000–2012 роках була нерівномірною за видами промислової діяльності: зниження спостерігалось в переробній промисловості (в 1,1 раза) і зростання — у видобувній промисловості (у 2,9 раза), виробництві та розподілі електроенергії, газу і води (у 6 разів) (табл. 6).

силу¹; крім того, дрібні виробники стикаються із ключовою проблемою реклами, просування і збуту продукції. Однією з ніш для дрібного виробника стає робота за контрактом з великими і середніми фірмами, що беруть на себе маркетингові функції (наприклад, поширене на дрібних підприємствах швейної промисловості України пошиття колекцій для великих торгових марок).

Таблиця 6

**Кількість малих промислових підприємств
за видами промислової діяльності, 2000–2012, одиниць***

<i>Види промислової діяльності</i>	<i>2000</i>	<i>2002</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>	<i>2012 до 2000, %</i>
Уся промисловість	32247	38122	41145	41227	41373	37144	115
Добувна промисловість	429	659	881	1092	1261	1224	285
Переробна промисловість, у тому числі:	31155	36132	38326	38004	36086	31838	102
<i>виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів</i>	<i>6378</i>	<i>6797</i>	<i>6587</i>	<i>6074</i>	<i>5193</i>	<i>4490</i>	<i>70</i>
<i>текстильна промисловість і пошиття одягу; виробництво шкіри і шкіряного взуття</i>	<i>3249</i>	<i>3911</i>	<i>4203</i>	<i>3945</i>	<i>2951</i>	<i>2549</i>	<i>78</i>
<i>обробка деревини і виробництво виробів із деревини, поліграфічна діяльність</i>	<i>7560</i>	<i>9064</i>	<i>9838</i>	<i>9851</i>	<i>6112</i>	<i>5132</i>	<i>68</i>
<i>виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення</i>	<i>80</i>	<i>135</i>	<i>118</i>	<i>149</i>	<i>123</i>	<i>116</i>	<i>145</i>
<i>хімічна і нафтохімічна промисловість</i>	<i>984</i>	<i>1185</i>	<i>1263</i>	<i>1252</i>	<i>1366</i>	<i>1317</i>	<i>134</i>
<i>виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції</i>	<i>3178</i>	<i>3678</i>	<i>4115</i>	<i>4450</i>	<i>4989</i>	<i>4443</i>	<i>140</i>
<i>металургійне виробництво і виробництво готових металевих виробів</i>	<i>2161</i>	<i>2538</i>	<i>2915</i>	<i>3190</i>	<i>3460</i>	<i>3166</i>	<i>147</i>
<i>машинобудування</i>	<i>7565</i>	<i>8824</i>	<i>9287</i>	<i>9093</i>	<i>11892</i>	<i>10625</i>	<i>140</i>
Виробництво і розподіл електроенергії, газу і води	663	1331	1938	2131	4026	4082	615

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2006 рік. — К., 2007. — С. 309; Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік. — К., 2013. — С. 121–122.

¹ Разом із тим у Китаї, Туреччині та Польщі у 1990-ті роки з'явилося безліч дрібних підприємств з виготовлення одягу та взуття, які незрідка копіювали великі торгові бренди; ці країни відіграли помітну роль в насиченні ринків України, Росії та Східної Європи дешевими товарами [Ильин, 2008: с. 16].

У сфері будівництва. Дрібне підприємництво в будівництві існувало і за радянських часів: будівельна кооперація була легальною формою бізнесу, проте в тіншовому секторі були вельми поширені будівельні “шабашки”, а також “шабашники-одинаки” як суб’єкти індивідуальної діяльності. Основною сферою їхньої діяльності було будівництво дачних будиночків для городян, різноманітних об’єктів у сільській місцевості, а також ремонтні роботи в квартирах. У пострадянський період у будівельній галузі відкрилася широка ніша для діяльності дрібних власників, що було зумовлено приватизацією житла і землі під приватні будівельні об’єкти, початком “епохи євроремонту” приватної та офісної нерухомості після подолання дефіциту будівельних і оздоблювальних матеріалів. У 2012 році кількість малих підприємств у сфері будівництва посідала 4-те місце серед загальної кількості малих підприємств (близько 33 тис., або 9,5%) (див.: Додаток, табл. А); від 2000 до 2012 року чисельність їх збільшилася майже вдвічі (табл. 4). Крім того, тут співвідношення чисельності найманих працівників і працюючих не за наймом (переважну частину яких становлять самозайняті) змінилося з 6 : 1 (782 до 122 тис. осіб) у 2000-му році до 1 : 1,2 (410 до 492 тис.) у 2012-му на користь самозайнятих (табл. 5).

У третинному (сервісному) секторі

Дрібні власники в третинному секторі економіки, що включає такі види економічної діяльності, як торгівля, транспорт, зв’язок, готелі та ресторани (С3 і D3 на рис. 3), із легалізацією ринкових відносин стали найчисленнішою групою дрібної буржуазії. Так, у 2012 році вони лідирували за своєю часткою як серед усіх малих підприємств — 35,7% (див.: Додаток, табл. А), так і серед працюючих не за наймом у секторі самостійної зайнятості — 47,5% (табл. 5); причому серед усіх суб’єктів малого підприємництва у сфері послуг третину (123 тис.) становлять власники малих підприємств і дві третини (845 тис.) — фізичні особи-підприємці (див.: Додаток, табл. С). Дрібні власники сфери послуг стали прикладом еволюційного конституювання класу, формування його “знизу”, без цілеспрямованого реформування з боку владних еліт. Безумовне лідерство тут належить сфері торгівлі; саме з цього виду діяльності розпочався бурхливий розвиток приватного підприємництва в Україні.

У сфері торгівлі. У конституюванні класу дрібних власників у торгівлі впродовж двадцяти аналізованих років можна виокремити кілька етапів, що пов’язані не з ухваленням певних законодавчих документів, а радше з нагромадженням якісних відмінностей. *Перший етап* (кінець 1980-х — кінець 1990-х років) — човникарство — являв собою масовий рух з освоєння громадянами підприємницької активності у сфері торгівлі¹. Російський дослід-

¹ Мінімально необхідну законодавчу базу, що легалізувала бурхливе зростання торгового підприємництва, становили Закон “Про кооперацію в СРСР” від 26.05.1988, що дозволив кооперативам займатися будь-якими не забороненими законом видами діяльності, зокрема й торгівлею, а також Закон “Про підприємства СРСР” від 04.06.1990, що відкрив можливість заснування приватних і спільних підприємств.

ник Володимир Ільїн цей період описував так: “Для всіх посткомуністичних країн важливим чинником розвитку дрібного підприємництва стала глобалізація: залізна завіса впала, і крізь її завали пішли потоки товарів. Набув розквіту так званий “човниковий бізнес”. У Європі його піонерами були поляки, що включилися в дрібну міжнародну торгівлю задовго до початку антикомуністичних революцій. (...) Протореними ними шляхами пішли трохи пізніше всі країни, що ступили на шлях переходу до ринкової економіки. Саме у сфері дрібної міжнародної торгівлі, що часто набувала форми контрабанди, розгорнулося первинне нагромадження капіталу, незалежного від держави. Це модель формування капіталізму знизу” [Ільїн, 2008: с. 18].

Громадяни України, що займалися дрібнооптовим імпортом товарів народного споживання з-за кордону (переважно із Польщі, Туреччини, Китаю) і розповсюдженням їх всередині країни (із великих міст вглиб країни), дістали назву “човників”¹. Ними ставали люди різних професій і вікових груп. Це були переважно вимушені стратегії виживання, оскільки на підприємствах і в організаціях були багатомісячні затримки заробітної плати й вимушені адміністративні відпустки. Торба “кравчучка”, використовувана для транспортування товарів, стала маркером заняття, символом човникарства. До човникової дрібнооптової торгівлі долучалася і прямо перепліталася з нею дрібна роздрібна торгівля. Попервах самі човники ставали за прилавком і продавали імпортований ними через кордон товар, згодом дедалі частіше збутом товарів опікувалися дрібні торговці.

Сфера торгівлі, що багаторазово збільшила порівняно із радянським періодом кількість зайнятих і обсяг товарообігу, освоювала нові міські простори, що мали раніше інше призначення: речові ринки працювали на постійних засадах, наприклад, на Республіканському стадіоні в Києві, стадіоні “Україна” у Львові, районі Барабашово в Харкові, Сьомий кілометр в Одесі. Відбувалася товарна диференціація ринків (продуктові, речові, автомобільні, будівельні, шпалерні, меблеві, книжкові, пташині, радіо- й електротоварів). Відкрилися перші валютні магазини (наприклад, у Києві в Будинку вчителя). Крім човникарства і роздрібною торгівлі розвивалася оптова торгівля, найпрестижнішими і найприбутковішими видами якої була торгівля побутовою технікою (телевізори, аудіо-, відео- і фототехніка), автомобілями (в тому числі пригін з-за кордону і продаж держаних іномарок), першими комп’ютерами (ці кооперативи були організовані комсомольськими активістами). Набирала обертів зовнішня реклама споживчих товарів і послуг, що поступово заступала місце пропагандистських плакатів, медіа-реклама стала новим телевізійним жанром,

¹ Феномен човникарства детально проаналізований російськими соціологами [Климова, Щербакова, 2008; Климова, Ядова, 2010]. Книга “Сторожа тротуара” Майкла (псевдонім Михайла Мішкала — колумніста львівської газети “Поступ” кінця 1990-х) — приклад “літопису очевидця”, що являє собою (за визначенням самого автора) голос “втраченого покоління” зламу 1980–1990-х років [Майкл, 2013]. Автор (інженер за освітою) описує власний досвід торгівлі на ринках Львова, Варшави, Белграда, Будапешта і гастарбайтерства (працював різноробом і нянькою у Великій Британії).

“шопінг” ставав елементом стилю життя українців, однією із запитуваних культурних практик.

Даними статистики можна проілюструвати, наскільки інтенсивно у 1990-ті роки зростала кількість зайнятих у сфері приватної торгівлі: до 2000 року торгіві підприємства становили близько половини всіх малих підприємств (табл. 4), а приватні торговці — половину всіх працюючих не за наймом (табл. 5). Проте відобразити цю динаміку в точних даних неможливо, позаяк торгівля була галуззю, де процвітала тіньова зайнятість і контрафактна торгівля.

Другий етап (кінець 1990-х — середина 2000-х років) у розвитку торгової буржуазії настав, коли човниковий бізнес і торгівля на ринках почали вичерпувати себе. У сферу оптової торгівлі прийшли великі й середні компанії-імпортери, а роздрібна торгівля з ринків почала поступово переміщатися в більш цивілізовані умови — у ятки і спеціалізовані крамниці; поряд із речовими ринками з'являлися так звані брендові магазини середнього і високого рівня. Від 2000 року спостерігався вплив самозайнятих зі сфери торгівлі, що було зумовлено як початком описаного структурування галузі, так і поживанням промисловості й економіки України загалом.

Третій етап (середина 2000-х — 2010-ті роки) відображає період стабілізації (й навіть тенденції до зниження) кількості малих підприємств і самозайнятих у галузі, що помітно в даних статистики (табл. 4 і 5). Причина в тому, що дрібних торговців почали витісняти великі супермаркети, наприклад: продуктів харчування (“Білла”, “Фуршет”, “Сільпо”, “Ашан”), будівельних матеріалів (“Епіцентр”, “Нова лінія”), книжкової продукції (“Буква”, “Книжковий світ”), комп'ютерної техніки і мобільного зв'язку (“Комфі”, “Алло”); з'явилися монобрендові магазини елітних автомобілів, ювелірних прикрас, годинників, одягу. Великі торгові мережі поглинали дрібних конкурентів і перетворювали їхніх власників на найманих працівників. Цей етап являв собою наближення структурної диференціації підприємств галузі та їхніх власників до західних зразків (самозайняті на ринках, дрібні власники невеликих крамниць, а також середні та великі власники).

Таким чином, дрібне підприємництво у сфері торгівлі, попри наявну низхідну тенденцію, у 2012 році залишалося лідером за кількістю і малих підприємств (29%) (див.: Додаток, табл. А), і працюючих не за наймом (43%) (табл. 5). Становлення дрібної торгової буржуазії в досліджуваний період визначали такі тенденції: від самозайнятості до дрібних, а потім середніх і великих підприємств, від неформальної зайнятості до легалізованої. На думку експертів, саме дрібна торгівля в період пострадянської трансформації стала для всіх пострадянських країн головною сферою формування нового (традиційного) середнього класу [Ильин, 2008].

У сфері транспорту. Приватне перевезення, що за радянської доби існувало у вигляді тіньової форми підприємництва, було легалізоване й інтенсивно розвивалося. У 1990-ті роки дрібні підприємства і самозайняті у сфері вантажних і пасажирських перевезень прийшли на зміну тепер уже

нерентабельним великим транспортним підприємствам. Джерело формування цієї групи підприємців становили не тільки колишні працівники великих транспортних підприємств, а й представники інших професійних груп, яким не сплачували зарплату. Діяльність малих підприємств і самозайнятість у цій сфері (вантажні перевезення, послуги таксі) мала переважно неформальний характер; дуже поширеним видом вторинної зайнятості було так зване “грачування”. Кількість малих підприємств від 2000 до 2012 року збільшилася в 1,7 раза (табл. 4), частка працюючих не за наймом (самозайнятих) — удвічі (табл. 5). За даними статистики роль дрібних власників на транспорті виглядає не надто значною: частка малих транспортних підприємств становить 4,0% усіх малих підприємств, 12,2% усіх зайнятих на транспорті, 13,3% в обсязі реалізованої продукції в галузі (див.: Додаток, табл. А). У зв’язку з поглибленням негативних процесів у галузі (депрофесіоналізація, тіньова зайнятість, ослаблення контролю технічного стану транспортних засобів, зниження безпеки перевезень пасажирів, незадоволеність населення рівнем обслуговування) наприкінці 2010-х років назріла необхідність повернення до великих і середніх компаній.

У сфері діяльності готелів і ресторанів. За радянських часів галузь тимчасового розміщення приїжджих і громадського харчування була дефіцитною і слаборозвиненою. Інтенсивно розвиваючись у пострадянський період, вона стала значною зоною малого підприємництва: у 2000–2012-і роки кількість малих підприємств у цій сфері збільшилася в 1,2 раза (табл. 4), приватні малі підприємства охоплювали 47,9% усіх зайнятих у галузі, забезпечували 30,9% усього обсягу наданих послуг у галузі (див.: Додаток, табл. А). Від середини 2000-х у зв’язку із розвитком зовнішнього і внутрішнього туризму в готельній сфері розвивалися різноманітні форми підприємництва — від мережевих готелів світових брендів до хостелів; крім того, поширена в радянські роки неформальна практика здавання кімнат і квартир унайми залишилася як популярний вид неформальної самозайнятості.

У четвиртинному (постіндустріальному) секторі

Від 2000-х років інтенсивно зросла чисельність і роль дрібних роботодавців і самозайнятих у постіндустріальному секторі економіки (категорії С4 і D4 на рис. 3). Це було наслідком розвитку й упровадження нових технологій і розширення послуг у сферах бізнесу, інформації, комунікації, освіти, медицини, соціальної роботи тощо. Упродовж 2000–2010-х років зростання кількості малих підприємств цього сектору порівняно з індустріальним і сервісним було найінтенсивнішим (майже втричі), а частка підприємств цього сектору в загальній кількості малих підприємств зросла майже вдвічі — із 17% у 2000 році до 31% у 2012-му (табл. 4). Крім того, чисельність працюючих не за наймом (представлених головним чином самозайнятими) зросла втричі, а частка сектору серед інших секторів — в 1,6 раза (табл. 5). У 2012-му частка малих підприємств цього сектору серед усіх малих підприємств становила 31%, а фізичних осіб-підприємців — 22% (див.: Додаток, табл. С). Частка зайнятих на малих підприємствах постіндустріального

сектору становить 48,5% усіх зайнятих у цьому секторі, частка обсягу реалізованої продукції — 32,6%, що більше порівняно з іншими секторами (див.: Додаток, табл. А).

До цього сектору належать галузі, котрі в новій редакції вітчизняного Класифікатора видів економічної діяльності (КВЕД) 2010 року і Міжнародного класифікатора галузевої зайнятості NACE Rev. 2 (Statistical Classification of Economic Activities) були чіткіше й детальніше диференційовані; вони визначені як інноваційні галузі, що динамічно зростають, не тільки в західних економіках, а й у пострадянських [NACE Rev. 2, 2008]. Ці галузі в рамках постіндустріального сектору групують, розрізняючи три сфери послуг (соціальні, споживчі і ділові), кожна з яких ідентифікована своєю унікальною роллю в постіндустріальній економіці [Esping Andersen, 1993: p. 23–24; 1999: p. 104–105; Elfrind, 1988; Singelmann, 1978].

Сфера *соціальних послуг* (охорона здоров'я, освіта і соціальне забезпечення) є цілком традиційною і була інституціоналізована впродовж ХХ століття, що відбивало передання пов'язаних із соціальним відтворенням завдань від домогосподарств у суспільні структури. У радянський період ці послуги надавалися переважно державними структурами, проте в останні десятиліття тут є місце і ринковим відносинам.

У сфері освіти. У радянському минулому традиційними для цієї сфери були головним чином послуги приватних репетиторів, особливо з вишколу для вступу до вишів. Від 1990-х років приватне підприємництво успішно освоювало сферу дошкільної освіти (приватні дитячі садки та школи раннього розвитку дітей, що стали альтернативою державних дитсадків), середньої і вищої освіти (приватні школи та ВНЗ), а також позашкільної (курси іноземних мов, підготування до вступу у виші, музичні, художні та спортивні школи/студії). Від 2000 до 2012 року чисельність працюючих не за наймом у сфері освіти зросла у 13 разів; їхня частка серед усіх самозайнятих збільшилася в 15 разів (із 0,03% до 0,20%) (табл. 5); кількість малих підприємств збільшилася на чверть (табл. 4). Утім, очевидно, що сфера освіти не є пріоритетною зоною дрібного підприємства, наприклад у 2012-му році тут була найменша порівняно з іншими галузями кількість дрібних підприємств (табл. 4) і мінімальна частка працюючих не за наймом (табл. 5).

У сфері охорони здоров'я і соціальної допомоги. За радянських часів поширеними були індивідуально-приватні послуги стоматологів і зубних техніків, масажистів, фітотерапевтів, костоправів тощо. У 1990-ті роки стала інституціоналізуватися приватна медицина, де широку нішу зайняли власники невеликих клінік стоматології, дерматології, естетичної медицини, реабілітації здоров'я. Від 2000 до 2012 року чисельність працюючих не за наймом в охороні здоров'я зросла втричі; частка їх серед усіх самозайнятих збільшилася в півтора раза (табл. 5); кількість малих підприємств збільшилася більш як удвічі (табл. 4). Проте дрібні підприємці в охороні здоров'я і соціальній допомозі посідають скромне місце серед усіх дрібних власників:

у 2012 році вони становили лишень 1,3% від усіх малих підприємств (див.: Додаток, табл. А) і 0,3% усіх працюючих не за наймом.

Сфера *споживчих послуг*, інституціоналізована у ХХ столітті як альтернатива самообслуговуванню індивідів і домогосподарств і асоційована з мінливими способами відтворення дозвілля, побуту тощо, також є цілком традиційною. У радянські роки ці послуги надавали переважно державні організації та установи.

У сфері надання колективних та індивідуальних послуг неухильно більшало дрібних підприємців, що надають приватні послуги у сферах персонального догляду (перукарі, візажисти, майстри манікюру і косметології), допомоги у веденні домашнього господарства, догляду за людьми похилого віку і дітьми (няньки, доглядальниці, домогосподарки, садівники), забезпечення безпеки (охоронці, детективи), організації побуту (майстри хімічності, прання, ремонту взуття, пошиття і ремонту одягу оренди (не)матеріальних активів (автомобілів, побутових приладів, спортивного устаткування тощо), ритуальних послуг та ін. (табл. 5). Аналізуючи зміни в приватному побуті в постсоціалістичний період, російські соціологи описали нові форми домашньої найманної праці, що стали масовими професіями — няньки [Здравомыслова, 2009] і домашні помічниці/прибиральниці [Ткач, 2011; Толстокорова, 2011], представники яких де-юре є суб'єктами самозайнятості. У 2012 році частка малих підприємств у сфері колективних та індивідуальних послуг була невеликою (1,3%), проте частка зайнятих у них працівників у загальній кількості зайнятих у галузі була найбільшою (81,5%), як і частка обсягу продукції малих підприємств у загальному обсязі продукції в галузі (64,8%) (див.: Додаток, табл. А).

У сфері мистецтва, спорту, розваг і відпочинку найбільш традиційною є група *творчих працівників* (людей вільних/творчих професій), серед яких — художники, мистецтвознавці, композитори, співаки, театральні діячі, актори, письменники, кінематографісти, журналісти. Ці працівники з високим рівнем автономії праці, які за радянських часів здобували легалізацію свого статусу тільки через членство у творчих спілках, тепер, як правило, реєструють свою самозайнятість як “підприємець-фізична особа”. (Про долю творчих спілок див.: [Бутенко, 2002].) Дрібні підприємці *у сфері спорту* представлені спортсменами і тренерами, котрі опановують новий статус у зв'язку з комерціалізацією сфери професійного спорту; *у сфері розваг* — компаніями з проведення різноманітних івент-подій, організації дозвілля дітей і дорослих, власниками кінотеатрів і фестивалів; *у сфері відпочинку* — туроператорами й екскурсводою, яких побільшало у зв'язку з розвитком внутрішнього і зовнішнього туризму. Сумарно частка цієї різнорідної групи дрібних власників невелика (0,6% усіх малих підприємств і 0,6% фізичних осіб-підприємців), частка зайнятих тут становить 29,7% усіх зайнятих у галузі, частка наданих послуг — 13,1% (див.: Додаток, табл. А і С). Причому серед суб'єктів малого підприємництва у сфері мистецтва і розваг

співвідношення малих підприємств і фізичних осіб-підприємців (1 : 4) на користь останніх.

Сфера *ділових послуг* включає види діяльності, що забезпечують проміжні нефізичні внески в індустріальне виробництво і розподіл. У статистичній звітності до 2010 року ці послуги фіксувалися однією категорією “діяльність з надання послуг підприємцям”; проте в новому Класифікаторі КВЕД 2010 року вона була диференційована на низку окремих категорій (див.: Додаток, табл. А і С). Серед них — *операції з нерухомістю* (послуги ріелторів і маклерів з оренди-купівлі-продажу нерухомості для громадян і бізнесу); *професійна, наукова і технічна діяльність* (послуги юристів, нотаріусів, архітекторів, журналістів, перекладачів); *фінансова і страхова діяльність* (бухгалтерські, аудиторські, фінансові, страхові послуги); *діяльність у сфері адміністративного й допоміжного обслуговування* (наприклад, управлінське консультування); *діяльність у царині інформації і телекомунікації* (комп’ютерне програмування, послуги інформаційних служб, передавання голосових, текстових, звукових і відеоданих тощо).

Підприємців сектору ділових послуг можна ідентифікувати як частину найбільш нового за походженням класу, котрий називають “інформаційним” [Bell, 1980; Dizard, 1982], “креативним”, “бо-бо, або богемна буржуазія” [Флорида, 2011]. Низка особливостей трудової і ринкової ситуації відрізняє їх від власників інших секторів: 1) основним засобом виробництва є переважно не власність на фізичні об’єкти, а інтелектуальна власність; 2) їхня робота може бути організована традиційним чином, але часто вона не потребує фізичного перебування на робочому місці — не тільки в організації чи на підприємстві, а й навіть у країні.

Останні дістали назву “фрілансери” — працівники, які не входять до штату формальних організацій; вони виконують роботу без укладання довгострокового договору з роботодавцем, їх наймають тільки для виконання певного переліку робіт [Стребков, 2010; Черныш, 2002; Харченко, 2014]. Неабиякого поширення фріланс набув у 2000-ні роки із розвитком Інтернету і супутніх інформаційних і банківських технологій, що дали змогу деяким категоріям працівників зменшити частоту появи в офісах або навіть остаточно перейти на надомну/віддалену роботу. Сформувалися віртуальні ринки послуг електронних фрілансерів (е-лансерів), що зробило обов’язковими безпосередні контакти між самозайнятими і їхніми замовниками: пошук замовлень, укладання контрактів, отримання завдань, передавання результатів роботи, її оплата і поточні комунікації здійснюються через спеціалізовані сайти Інтернету. Ці технології дозволили е-лансерам включитися в процес глобалізації (тих, хто працює на закордонного роботодавця, називають “віртуальними гастарбайтерами”). Наприклад, в 2010-ті роки в Україні 80% обсягу ІТ-ринку забезпечував експорт. Фріланс особливо поширений у таких царинах діяльності, як комп’ютерне програмування і дизайн у всіх його проявах (реклама, веб-дизайн, дизайн інтер’єру тощо), журналістика та інші форми діяльності, пов’язані з написанням текстів (наприклад, перекладачі, редактори, коректори), різного роду професійна консультаційна

діяльність, фото- і відеозйомка. Фрілансерів (незалежних професіоналів, які самостійно реалізують свої послуги на ринку) де-юре ідентифікують як суб'єктів самозайнятості. Проте в Україні велика частина працівників фрілансу, реально займаючись підприємницькою діяльністю, що потребує реєстрації, звітності та сплати податків, уникали цього через слабкий контроль з боку податкових органів, залишаючись у секторі неформальної зайнятості. Від 2000-х років роль цієї групи самозайнятих і частка їх серед усього зайнятого населення постійно зростала у зв'язку з розширенням обсягу робіт з виробництва і опрацювання інформації, подальшим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та опануванням їх широкими верствами працівників.

Від 2000 до 2012 року чисельність працюючих не за наймом у сфері ділових послуг зросла майже в шість разів, а їхня частка серед усіх самозайнятих — утричі (табл. 5); кількість малих підприємств збільшилася майже вчетверо (табл. 4). Сумарно частка цієї різномірної групи власників малих підприємств у 2012 році становить переважну частину постіндустріального сектору — 27,4% із 31,1% (див.: Додаток, табл. А).

Висновки

Запропонована автором статті матриця класових позицій власників, диференційована на підставі масштабу і секторально-галузевої специфіки їхньої підприємницької діяльності, дала змогу проаналізувати внутрішню структуру класу дрібних власників (дрібні роботодавці й самозайняті чотирьох секторів), своєрідність генези і чисельності кожного із названих класів.

За двадцять років новітньої історії України практично “з нуля” виник клас дрібних власників і сягнув розмірів, оцінюваних офіційною статистикою в одну п'яту частину зайнятого населення України; основну частину цього класу становлять самозайняті. Якщо дрібні роботодавці (власники малих підприємств) розподілені достатньо рівномірно за секторами підприємницької діяльності (13% аграрний, 20% індустріальний, 36% сервісний і 31% постіндустріальний), то самозайняті більш масово представлені в аграрному (34%) і сервісному (48%) секторах, ніж в індустріальному (11%) і постіндустріальному (8%).

Результати вивчення генези кожного із виокремлених класів можна сформулювати в низці тез. По-перше, конституювання різних класів дрібних власників відбувалося принципово відмінними шляхами. Клас аграрних власників формувався “згори” шляхом адміністративного примусу і неодноразової зміни інституціональних правил гри; разом із тим дрібні власники індустріального, сервісного і постіндустріального секторів являли собою приклад становлення класу “знизу”, стихійно реалізованого після створення нових правил гри. По-друге, ці класи мали відмінності в часовому аспекті конституювання: якщо індустріальний і сервісний класи сформовані головним чином у 1990–2000-ні роки, то аграрний і постіндустріальний класи перебувають в активній фазі зростання від 2000-х. По-третє, формування різних класів дрібних власників визначалося як специфічними для постра-

дьянського простору детермінантами (різноманітними ефектами макроекономічної трансформації), так і глобальними (трендами оволодіння інформаційно-комунікаційними технологіями великими групами населення і поширення гнучкої зайнятості). По-четверте, конституювання класу тривало на тлі мотиваційно різноспрямованих стратегій. Добровільні стратегії реалізували люди, котрі оцінювали ситуацію реставрації капіталістичних відносин як суб'єктивно сприятливу і скористалися нею для відкриття власної справи (у статусі власника малого підприємства або фізичної особи-підприємця), а також суб'єкти тіньової економіки радянського періоду, що легалізували свій бізнес у 1990-ті. Вимушені стратегії були властиві людям, котрі через обставини апокаліпсиса колишньої економічної системи були примусово залучені у різні форми підприємництва.

Надалі автор планує емпірично перевірити гіпотезу, що представники класу дрібних власників, диференційовані на підставі масштабу підприємницької діяльності й секторально-галузевої спеціалізації, мають значимі відмінності у способі життя, культурних практиках, економічних і політичних орієнтаціях, класовій ідентифікації тощо. Крім того, в наступних статтях будуть подані результати дослідження морфологічної структури класу дрібних власників щодо демографічного, поселенського і регіонального складу, а також (не)формального статусу їхньої підприємницької діяльності.

Джерела

Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / за ред. В. Тарасенка. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. — 576 с.

Бабенко С.С. Организационно-правовые основы аграрной политики в Украине (1990–2011) / С.С. Бабенко // Крестьянство в странах Восточной Европы, 1990–2010 гг. : сб. науч. работ / РАН ИНИОН; Центр науч.-информ. исслед. глобал. и регионал. проблем; Отдел Вост. Европы; отв. ред. Ю.И. Игрицкий. — М., 2013. — 160 с.

Бородина Е. Аграрная политика Украины: истоки, нынешнее состояние и новые возможности в контексте институционализма и вызовов глобализации / Е. Бородина // Экономика Украины. — 2008. — № 10. — С. 94–112.

Бутенко И.А. Судьба творческих союзов / И.А. Бутенко // Социологические исследования. — 2002. — № 9. — С. 101–110.

Ван Атта Д.А. Українське село на зламі століть: соціологічний та антропологічний зріз / Д.А. Ван Атта, О. Гончарук, Л. Перротта. — К. : Скарби, 2001. — 164 с.

Гончарук О.С. Соціальні аспекти реформування земельних відносин / О.С. Гончарук // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. — С. 45–58.

Діяльність суб'єктів малого підприємництва, 2012 рік. — К., 2013. — 158 с.

Економічна активність населення України 2012 : стат. зб. — К., 2013. — 208 с.

Здравомыслова Е. Няни: коммерциализация заботы / Е. Здравомыслова // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности / под ред. Е. Здравомысловой, А. Роткирх, А. Темкиной. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2009. — С. 94–136.

Иваненко Е. Село, крестьяне и аграрная реформа / Е. Иваненко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 128–149.

Иващенко О. Социология самозанятости: к проблеме определения предмета / О. Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 189–196.

Ильин В. Модели классовобразования в посткоммунистическом мире / В. Ильин // Мир России. — 2008. — № 2. — С. 3–21.

Иноземцев В. За пределами экономического общества / Иноземцев В. — М.: Academia-Наука, 1998. — 639 с.

Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії / Касьянов Г. — К.: Наш час, 2007. — 432 с.

Кивинен М. Прогресс и хаос. Социологический анализ прошлого и будущего России / М. Кивинен. — М.: Академ. проект, 2002.

Климова С.Г. “Челночество” и государство / С.Г. Климова, И.В. Щербакова // Россия реформирующаяся: ежегод. ; вып. 7 / отв. ред. М.К. Горшков. — М.: Ин-т социологии РАН, 2008. — С. 389–405.

Климова С.Г. Челноки 1990-х годов — массовый феномен превращения совслужащего в рискованного предпринимателя / С.Г. Климова, Е.Н. Ядова // Как люди делают себя. Обычные россияне в необычных обстоятельствах / под ред. В.А. Ядова, Е.Н. Даниловой, К. Клеман. — М.: Логос, 2010. — С. 81–143.

Майкл (Михайло Мишкало). Сторожі тротуару. — К.: КОМОРА, 2013. — 148 с.

Народне господарство УРСР у 1989 році : стат. зб. — К.: Техніка, 1990. — 463 с.

Онищенко А. Сельское хозяйство, село и крестьянство Украины в зеркале постсоветской аграрной политики / А. Онищенко, В. Юрчишин // Экономика Украины. — 2006. — № 1. — С. 4–13.

Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / отв. ред. В.М. Ворона, Е.И. Суименко. — К.: Ин-т социологии, 1995. — 185 с.

Прибиткова І.М. Метаморфози колгоспного селянства в процесі капіталістичної реформації аграрного сектору в Україні / І.М. Прибиткова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — 2009. — № 844. — С. 147–153. — (Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи).

Сільське господарство України за 2012 рік : стат. зб. — К., 2013. — 402 с.

Симончук Е.В. Вынужденная профессиональная мобильность / Е.В. Симончук // Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. — С. 174–191.

Симончук Е.В. Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием / Е.В. Симончук // Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999а. — С. 135–149.

Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.

Симончук О. Клас дрібних власників в Україні у XX столітті / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2014. — № 1. — С. 84–111.

- Статистичний щорічник України за 2012 рік : стат. зб. — К., 2013. — 551 с.
- Статистичний щорічник України за 2004 рік : стат. зб. — К., 2005. — 591 с.
- Стребков Д.О.* Фрилансеры на российском рынке труда / Д.О. Стребков, А.В. Шевчук // Социологические исследования. — 2010. — № 2. — С. 45–55.
- Стребков Д.О.* Электронная самозанятость в России / Д.О. Стребков // Вопросы экономики. — 2011. — № 10. — С. 91–112.
- Ткач О.* Профессионализация домашней уборки: очерчивая границы / О. Ткач // Антропология профессий, или посторонним вход разрешен / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. — М. : ООО “Вариант”, ЦСПГИ, 2011. — С. 304–333.
- Толстокорова А.* “Новые Золушки” в старой Европе: формирование рынка домашнего обслуживающего труда в Украине в контексте “глобальной экономики заботы и ухода” / А. Толстокорова // Антропология профессий, или посторонним вход разрешен / под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. — М. : ООО “Вариант”, ЦСПГИ, 2011. — С. 334–351.
- Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. Т. 2 : Таблиці і графіки / за ред. Є. Головахи, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. — 480 с.
- Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. — 565 с.
- Флорида Р.* Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Флорида Р. — М. : Классика-XXI, 2011. — 432 с.
- Харт К.* Неформальные доходы и городская занятость в Гане / К. Харт // Неформальная экономика: Россия и мир / под ред. Т. Шанина. — М. : Логос, 1999. — С. 532–537.
- Харченко С.В.* Образ жизни российских фрилансеров: социологический анализ // Социологические исследования. — 2014. — № 4. — С. 54–63.
- Черныш М.Ф.* Новая социальная группа — “информационные” работники / М.Ф. Черныш // Социологические исследования. — 2002. — № 11. — С. 61–68.
- Шевчук А.В.* Самозанятость в информационной экономике: основные понятия и типы / А.В. Шевчук // Экономическая социология. — 2008. — Т. 9, № 1. — С. 51–64.
- Шкаратан О.И.* Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / О.И. Шкаратан. — М. : ОЛМА Медиа Групп, 2009. — 560 с.
- Юрчишин В.В.* Аграрна політика в Україні на зламах історичних епох / Юрчишин В.В. — К. : Наук. думка, 2009. — 366 с.
- Якуба К.* Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика / Якуба К. — К. : ННЦ ІАЕ, 2007. — 362 с.
- Bell D.* The Social Framework of the Information Society / D. Bell // The Microelectronics Revolution / T. Forester (ed.). — Oxford : Blackwell, 1980. — P. 500–549.
- Dizard W.* The Coming of Information Age: Overview of Technology, Economics and Politics / Dizard W. — N. Y. : Longman, 1982. — 213 p.
- Elfrind T.* Service Employment in Advanced Economies / T. Elfrind : Ph.D. diss., University of Groningen, Department of Economics, 1988.
- Esping-Andersen G.* Post-Industrial Class Structures: An Analytical Framework // Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies / G. Esping-Andersen (ed.). — London : Sage Publications, 1993. — P. 7–31.
- Esping-Andersen G.* Social Foundations of Postindustrial Economies / Esping-Andersen G. — Oxford : University Press, 1999. — 207 p.

NACE Rev. 2. Statistical Classification of Economic Activities in the European Community. — Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. — 369 с.

Singelmann J. The Sectorial Transformation of the Labor Force in Seven Countries, 1920–1970 / J. Singelmann // *American Journal of Sociology*. — 1978. — № 83/5. — P. 224–234.

Додаток
Таблиця А

Кількість малих підприємств, зайнятих і найманих працівників на них і обсягу реалізованої продукції за видами економічної діяльності, 2012*

Види економічної діяльності	Кількість малих підприємств		% МП у загальній кількості підприємств	Кількість зайнятих працівників		% зайнятих працівників МП у загальній кількості зайнятих	Кількість найманих працівників		% найманих працівників МП у загальній кількості найманих	Обсяг реалізованої продукції		% обсягу продукції МП у загальному обсязі продукції
	одиноць	%		тис. осіб	%		тис. осіб	%		тис. осіб	%	
Загалом	344048	100,0	94,3	2051,3	100,0	26,7	1951,6	100,0	25,7	672653,4	100,0	16,0
Первинний сектор, <i>у тому числі:</i> сільське, лісове та рибне господарство	44487	12,9	93,3	220,4	10,7	31,0	206,6	10,6	29,6	49158,5	7,3	30,2
Вторинний сектор, <i>у тому числі:</i>	69820	20,3	90,8	548,1	26,8	31,4	526,5	27,0	30,7	128119,4	19,1	20,7
промисловість	37144	10,8	85,7	335,4	16,4	11,1	324,3	16,6	10,8	71170,1	10,6	4,8
будівництво	32676	9,5	95,9	212,7	10,4	51,7	202,2	10,4	50,5	56949,3	8,5	36,6
Третинний сектор, <i>у тому числі:</i>	122851	35,7	94,2	683,9	33,4	34,1	647,0	33,1	33,1	391748	58,3	22,1
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автомобілів	99675	29,0	96,0	504,0	24,6	42,2	476,2	24,4	40,9	358279,4	53,3	22,1
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	14134	4,1	91,4	114,4	5,6	12,2	108,0	5,5	11,6	28359,9	4,2	13,3
тимчасове розміщення й організація харчування	9042	2,6	95,2	65,5	3,2	47,9	62,8	3,2	46,8	5108,7	0,8	30,9

Види економічної діяльності	Кількість малих підприємств		% МП у загальній кількості підприємств	Кількість зайнятих працівників		% зайнятих працівників МП у загальній кількості зайнятих	Кількість найманих працівників		% найманих працівників МП у загальній кількості найманих	Обсяг реалізованої продукції		% обсягу продукції МП у загальному обсязі продукції
	одиниць	%		тис. осіб	%		тис. осіб	%		тис. осіб	%	
Четвертинний сектор, у тому числі:	106889	31,1	95,2	598,9	29,1	48,5	571,5	29,3	47,5	103627,5	15,3	32,6
інформація та телекомунікації	13024	3,8	96,8	81,3	4,0	37,1	78,1	4,0	36,1	16983,9	2,5	21,4
фінансова та страхова діяльність	4461	1,3	89,7	21,9	1,1	31,7	21,0	1,1	30,8	8736,7	1,3	5,3
операції з нерухомим майном	31419	9,1	97,8	148,7	7,2	68,3	141,3	7,3	67,2	27559,2	4,1	51,9
професійна, наукова та технічна діяльність	30091	8,7	97,2	143,9	7,0	51,1	137,2	7,0	50,0	29505,3	4,4	16,7
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	14976	4,4	93,1	108,7	5,3	38,5	104,0	5,3	37,4	14455,4	2,1	37,2
освіта	2085	0,6	96,4	14,9	0,7	56,5	14,4	0,8	55,6	1002,8	0,1	56,1
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4353	1,3	93,9	40,0	1,9	42,4	37,8	1,9	41,1	2246,4	0,3	26,8
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1889	0,6	93,2	10,9	0,5	29,7	10,2	0,5	28,4	1033,4	0,2	13,1
надання інших видів послуг	4592	1,3	98,6	28,6	1,4	81,5	27,5	1,4	80,9	2104,4	0,3	64,8

* Джерело: Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік. — К., 2013. — С. 51–54, 57–66, 97–99.

Таблиця В

**Кількість малих підприємств, зайнятих і найманих працівників,
обсяг реалізованої продукції на них за видом економічної діяльності
“Промисловість”, 2012***

Види промислової діяльності	Кількість малих підприємств			Кількість зайнятих працівників		Кількість найманих працівників		Обсяг реалізованої продукції	
	оди-ниця	%	ПВ МП**	тис. осіб	%	тис. осіб	%	млн грн	%
Промисловість	37144	100,0	85,7	335,4	100,0	324,3	100,0	71170,1	100,0
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1224	3,3	75,9	10,3	3,1	10,0	3,1	2271,9	3,2
Переробна промисловість, <i>у тому числі:</i>	31838	85,7	86,6	284,8	85,0	274,9	85,0	62119,8	87,3
виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	4490	12,1	77,8	43,8	13,0	42,1	13,0	11470,0	16,1
текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	2549	6,9	84,2	27,3	8,1	26,5	8,2	2701,6	3,8
виготовлення виробів з деревини, паперу і поліграфічна діяльність	5132	13,8	93,7	37,7	11,2	36,1	11,1	6696,6	9,4
виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	116	0,3	76,8	0,9	0,3	0,9	0,2	591,0	0,8
виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	1130	3,0	85,0	10,0	3,0	9,7	3,0	322,4	4,8
виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	187	0,5	73,6	1,7	0,5	1,6	0,5	443,8	0,6
виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	4443	12,0	86,5	44,3	13,2	42,8	13,1	10344,9	14,8
металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	3166	8,5	86,1	30,5	9,1	29,6	9,1	7902,3	11,1

Закінчення табл. В

Види промислової діяльності	Кількість малих підприємств			Кількість зайнятих працівників		Кількість найманих працівників		Обсяг реалізованої продукції	
	оди-ниць	%	ПВ МП**	тис. осіб	%	тис. осіб	%	млн грн	%
машинобудування, у тому числі:	3555	9,6	78,2	37,5	11,2	36,5	11,3	8593,8	12,1
<i>виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції</i>	683	1,8	85,8	5,7	1,7	5,5	1,7	1661,3	2,4
<i>виробництво електричного устаткування</i>	660	1,8	76,1	6,6	2,0	6,4	2,0	1509,7	2,1
<i>виробництво машин і устаткування, не внесених в інші групи</i>	1712	4,6	79,3	20,1	6,0	19,6	6,0	4125,8	5,8
<i>виробництво автотранспортних засобів, причепів та інших транспортних засобів</i>	500	1,4	69,0	5,1	1,5	5,0	1,5	1297,0	1,8
виробництво меблів; ремонт і монтаж машин і устаткування	7070	19,0	94,2	51,1	15,2	49,1	15,1	9953,4	14,0
Постачання електроенергії, газу, пари і кондиційованого повітря	919	2,5	68,9	9,3	3,8	9,0	2,8	3646,6	5,1
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	3163	8,5	86,8	31,0	9,2	30,4	9,4	3131,8	4,4

* Джерело: Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік. – К., 2013. – С. 121–126, 127–130, 137–138.

** Питома вага МП в загальній кількості підприємств у промисловості.

Основні структурні показники діяльності суб'єктів малого підприємництва за видами економічної діяльності, 2012*

Види економічної діяльності	Кількість суб'єктів, одиниць		Кількість зайнятих працівників, тис. осіб		Кількість найманих працівників, тис. осіб		Обсяг реалізованої продукції, млн грн			
	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них		
		фізичні особи-підприємці		фізичні особи-підприємці		фізичні особи-підприємці		фізичні особи-підприємці		
Усього	1578879	344048	4285,2	2051,3	2233,9	1951,6	999,1	916287,2	672653,4	243633,8
Первинний сектор, у тому числі: сільське, лісове та рибне господарство	65343	44487	258,3	220,4	37,9	206,6	17,1	53814,2	49158,5	4655,7
Вторинний сектор, у тому числі:	157167	69820	751,2	548,1	203,1	526,5	115,8	148881,8	128119,4	20762,4
промисловість	107738	37144	509,8	335,4	174,4	324,3	103,8	88292,8	71170,1	17122,7
будівництво	49429	32676	241,4	212,7	28,7	202,2	12,0	60589,0	56949,3	3639,7
Третинний сектор, у тому числі:	968252	122851	2287,8	683,9	1603,9	647,0	758,4	565269,6	391748	173521,6
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автомобілів	838790	99675	1838,6	504,0	1334,6	476,2	595,4	508777,1	358279,4	150497,7
транспорт, складське господарство, пошта та кур'єрська діяльність	85845	14134	258,4	114,4	144,0	108,0	72,3	44177,0	28359,9	15817,1
тимчасове розміщення та організація харчування	43617	9042	190,8	65,5	125,3	62,8	90,7	12315,5	5108,7	7206,8

Види економічної діяльності	Кількість суб'єктів, одиниць		Кількість зайнятих працівників, тис. осіб		Кількість найманих працівників, тис. осіб		Обсяг реалізованої продукції, млн грн		
	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	Усього	суб'єкти малого підприємництва, з них	
		фізичні особи-підприємці		фізичні особи-підприємці		фізичні особи-підприємці		фізичні особи-підприємці	
Четвертинний сектор, у тому числі:	388147	106889	987,9	598,9	679,3	571,5	148321,6	103627,5	44694,1
інформація та телекомунікації	66142	13024	141,9	81,3	85,6	78,1	27626,6	16983,9	10642,7
фінансова та страхова діяльність	9830	4461	27,9	21,9	21,6	21,0	10412,5	8736,7	1675,8
операції з нерухомим майном	81018	31419	216,2	148,7	159,2	141,3	37300,6	27559,2	9741,4
професійна, наукова та технічна діяльність	86542	30091	213,4	143,9	150,2	137,2	39432,9	29505,3	9927,6
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	37655	14976	144,4	108,7	117,0	104,0	18537,0	14455,4	4081,6
освіта	7239	2085	22,6	14,9	17,0	14,4	1570,4	1002,8	567,6
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	16196	4353	60,0	40,0	46,0	37,8	3729,7	2246,4	1483,3
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	9100	1889	23,8	10,9	15,9	10,2	2149,7	1033,4	1116,3
надання інших видів послуг	74425	4592	137,7	28,6	66,8	27,5	7562,2	2104,4	5457,8

* Джерело: Діяльність суб'єктів малого підприємництва за 2012 рік. — К., 2013. — С. 21–28.